

EUROPAKO HERRI TXIKIEN ESNATZEA

Ikuspegi konparatibo batean oinarritutako zenbait gogoeta Euskadiko nazionalismoari buruz

LUDGER MEES

Ekialdeko Europako nazionalismoen pizkundera dela eta, politikariak eta soziologoak ez ezik, historialariok ere nazionalismoari arreta handiago ematen hasiak gara.¹ Izan ere, “perestroika”k ahalbideratutako eta mugimendu nazionalistek aldarrikatutako eskakizunek ekialdeko ohizko ordenu politikoa eta territoriala hankaz gora jar dezakete —eta jarri dute dagoeneko zenbait tokitan— horrekin batera, Europa osoko berrantolaketa politikoa eraginez. Errealitate nazionalista berriak, eta bereziki aipatutako desegonkortasunak sortutako arazoak, anitzak dira eta gaur egun ez dago etorkizunak zer ekarriko digun asmatzeko gai den politikaririk, ezta soziologo edo historialaririk ere.

Historiografiari dagokionez, aktualitate politiko honek nazionalismoarekiko interesa birpiztu egin du eta gai honi buruzko

kongresuak eta argitarapenak ugaldtu egin dira azken urteotan.² Nazionalismoari buruzko historiografia berri honen joera deigarri bat azpimarratu nahi nuke. Hainbat leku desberdinetan mugimendu nazionalistak aldi berean piztu direla ikusirik, mugimendu hauetako baten ezaugarriak eta berezitasunak aztertzea baino, historialariek mugimendu guztien arteko konparaketa egitea dute helburu, hots, mugimendu nazionalisten berdintasun eta desberdintasunak aztertuz, xehetasun guztien gaintik nazionalismoaren tipologia bat aurkitzen saiatzen dira. Saialdi empiriko eta teoriko hauen esparruan fruiturik oparoenak eman dituztenak ez dira, ordea, teoria berriak izan, hauek ez bait dira egun batetik bestera askatzen, urte batzuk argitaraturik daramatzaten zenbait lanen berrirakurketa eta garapena baizik. Hauen artean, aipamen berezia merezi dutenak Miroslav Hroch historialari txekoslovakiarrak egindakoak dira. Izan ere, Hroch-ek buruturiko lana azken bolada honetan oso alde desberdinetatik goraiatua izan da. Bai marxismoaren tradizioetik datorren itzal handiko Hobsbawm ikerlari ingelesa, nahiz liberalismoaren iturrian edandako Juan Pablo Fusi, biak bat datoz, adibidez, Hroch-en lanak orain arte nazionalismoaz egindako onenetarikotzat jotzean.³

Hroch-ek XIX. mendeko herri txikien “esnatze” nazionala Ekialdeko Europan izan du aztergai bere artikulu baten izenburuak adierazten duen bezala.⁴ Empirismoa eta teoria batuz, historialari txekiarra bere ikerketetan hiru galdera hauei erantzuten saiatzen da:

1. Ba al dago loturarik herri txikietako mugimendu nazionalisten garapenaren eta beraien gizarteak bizi duen garai edo epe historikoaren artean? Epe historikoak hauexek lirateke: iraultza burgesa, iraultza industrialak eta langile-mugimenduen antolaketa.

2. Ba al dago herri desberdinetako mugimendu nazionalistek beren garapenean ematen duten amankomuneko pausurik “esnatze” nazionalistik masa-mugimendura daraman bide historikoan? Hau da, bereiz al daiteke etapa edo fase zehatzik?

3. Nolakoa da mugimendu nazionalista horien egitura soziala?

H roch-ek aztertutako nazionalismoak —salbuespen batzuk izan ezik— Europako ekialdean eta erdialdean kokatzen badira ere, berak ateratako ondorio teorikoak mendebalde eta hegoaldeko Europan ere baliogarriak izan daitezkeela erakutsi du azken urteotako historiografiak. Horixe bera da ondorengo gogoeten helburua: Pragako historialariaren teoria Hego Europako nazionalismo batera —Euskadiko nazionalismora hain zuzen ere— hurbiltzea alegia. Horrela, bi gauza lortu nahiko genituzke. Alde batetik, ikuspegi konparatibo berri batetik abiatuz, Euskadiko nazionalismoaren historiaren ikerketan aurrerapausu bat ematea eta bide batez, bestetik, nazionalismoari buruzko nazioarteko historiografia aberastea.⁵ Horretarako ondorengo lerroak hiru atal nagusitan banatuko ditugu. Lehendabizikoan Hroch-ek mugimendu nazionalisten garapen historikoari egindako periodizazioa Euskal Herriaren kasuan ere baliogarria ote den aztertuko dugu. Ondoren, Euskadiko nazionalismoaren ezaugarri ekonomiko, politiko eta kulturak aztertuko dira. Hirugarrenik, bertako mugimendu nazionalistaren oinarri sozialak argitzen saiatuko gara. Bukaceran, gogoeta hauen emaitzak laburbiltzen eta oraindik erantzunik gabe gelditzen diren zenbait galdera azaltzen ahaleginduko gara. Azkenik esan, frankismoaren aurreko nazionalismoari buruz soilik arituko garela, gure ustez 1876-1937 bitartean jarri bait ziren gaurko nazionalismoaren arrakastaren oinarriak.

MUGIMENDU NAZIONALISTAREN “ESNATZEA” ETA GARAPENA

Hainbat mugimendu nazionalistaren historia aztertu ondoren, Hroch historialari txekiarrak honako ondorio hau atera du: mugimendu nazionalista arrakastatsu guztiek, nahiz eta batzuetan oso desberdinak izan, beraien garapen historikoan hiru epe ezagutzen dituzte. Lehenengo epea nazio txikien “esnatze kulturala” litzateke, bertan abertzale kementsuez osaturiko gutxiengo intelektual batek bere herriko historia, hizkuntza eta ohituren azterketari ekiten dio. “A Epea”ri

“B Epea”k darraio, Hroch-en hitzetan. Bigarren garai horretan nazionalismo kulturala politiko bihurtzen da. Aldi berean, hasierako intelektualak ez ezik, beste talde sozial batzuk ere hasten dira nazionalismora hurbiltzen. Azkenik, periodizazioaren hirugarren pausuak (“C Epea”) mugimendu nazionalistaren hedapena eta indartzea dakar, nazionalismoa “masa-fenomeno” bihurtuz.

Euskadiko nazionalismoaren garapen historikoari dagokionez, Hroch-ek ekialdeko nazionalismoetan aurkitutako hiru epe hauek Euskadin ere bereiz daitezke; halere, haren eredu teorikoari zenbait zuzenketa egin beharko litzaioke.

EUSKADIKO NAZIONALISMOAREN “A EPEA”: 1876-1890

Espainiako Iraultza Burgesaren hutsunerik garrantzitsuenetarikoa “estatu nazionala”ren eraikuntzaren porrota izan zen, nahiz eta helburu hau Karlos III.aren politikari ilustratuen eta Cadiz-eko Konstituzioaren garaitik programa liberalean guztiz finkaturik egon, Frantziako liberalismoaren tradizioan egon zen bezalaxe. Beste herrietan estatuaren barneko kohesioa ahalbideratu zuten tresnak eta erakundeak XIX. mendeko Espainian denbora luzez beren hastapenetan baino ez ziren egon. Inguramendu honetan, adibide gisa, hezkuntza publikoa aipatu beharra dago. Nahiz eta Cadiz-eko Gorteek diru publikoaz ordaindu beharreko hezkuntza publikoa —teorian behintzat— ziurtatu, eta eskubide hori 1821ean hezkuntzaren lehendabiziko erreglamendu famatu batez (“Reglamento General de Instrucción Pública”) onartu eta 1857ko iraupen luzeko “Ley Moyano” delakoaren bitartez berriro ere ziurtatua eta zehaztua izan, hezkuntzaren benetako egoera bestelakoa zen errealitatean. Estatu espainarrak betidanik zuen defizitak izugarrizko kaltea eragin zion hezkuntza publikoari, diru faltagatik ez bait zen lortu ezta gutxiengo azpiegitura jartzea ere. Ondorioak ezin okerragoak gertatu ziren. Inolako kalifikaziorik gabeko soldata eskasak eskuratu eta beste lan batzuk bilatzera behartutako irakasle-proletalgoa sortu zen. Eskolek inolako hornidura eta bitartekorik gabe lan egin behar izaten zuten

eta ondorioz, kultur mailak oso baxua izaten jarraitzen zuen. Gizonezko helduen %62,7ak oraindik ez zekien ez irakurtzen ezta idazten ere 1877an. Emakumezkoek diskriminazio zorrotzagoa jasaten zuten; beraien artean analfabetismo-kopurua %81a zen. Dirudunek seme-alabak Elizaren eskoletara bidali ohi zituzten, Elizak gizartean zuen eragina poliki-poliki handituz. Fraileek eta apaizek zuzendutako eskola hauek ikasleen estatu liberalarekiko leialtasuna bizkortu beharrean, absolutismo eta karlismoaren mesedetan lan egiten zutela, zer esanik ez dago.

Armadak ere ez zuen gehiegi lagundu talde herritar desberdinen integrazioa bideratzen Borbondarren estatu nazionalan. Ohizko ordenua berritzen ahalegindu zen lehen erakundea berriz ere “Cadiz-eko Gorteak” ditugu, derrigorrezko soldadutza dekretatu zutenean. Antzinako Erregimenaren armada atzerriko mertzenariez, zigortutako presoek eta, neurri txiki batean bakarrik, zozketatutako gazteez osatzen zen batipat. Dena den, Cadiz-eko Gorteen dekretu eraberritzailea ez zen 1837ra arte egia bihurtu, Mendizabal gobernuburua karlistak menderatzeko armada sendo baten beharrean zegoenean, alegia.

Halere, Mendizabal-ek, bere “100.000koen kinta” ospetsua dekretatzearekin batera, herritarrei soldadutzatik libratzeko aukera eskaini zien diru-kopuru baten ordainarekin truke. Arrazoi horregatik, ondorengo hamarkadetako armada espainiarra ez zen inolaz ere Frantziakoa bezalako “armada nazionala” izan, “armada klasista” baizik. Izan ere, soldadutzatik libratzeko dirutza lortzen ez zutenek bakarrik egiten zuten. Ezkerrak behin eta berriz salatu bazuen ere, Canalejas-en gobernura arte (1912) ez zen praxi eskandalagarria deuseztatu.⁶

Estatu nazionalaren eraikuntzarekin loturiko arazo hauei Euskal Herriko lurraldeen egoera berezia gaineratu behar diegu. Nahiz eta formalki Gaztelako Koroarenak izan, Foruek araututako eskubide bereziei esker autonomia zabal baten jabe ziren euskal lurraldeak. Agirreazkuenagak XIX. mendeko Bizkaiaz “sortzen ari den estatua” dio. Izan ere, euskal lurraldeen eskubideak garrantzi handikoak ziren: erakunde poli-

tiko autonomoak, autonomia ekonomikoa, kanpotik zetozen lege-proiektuekiko beto-eskubidea (“Pase Forala”), soldadutza egin eta Madrili zergak ordaintzeko beharrik eza. Espainiako liberalen ustetan, berriz, eskubide horiek estatuko herritar guztien legearen aurreko berdintasunarekin bat ez zetozen pribilegioak besterik ez ziren. Liberalen aliatu euskaldunak, burgesia industrial eta merkatala alegia, inoiz ez baziren Foruen erabateko deuseztapenaren aldekoak izan, Foruen berrikuntza sakona aldarrikatzen zuten, horren bidez bi helburu lortu nahi zituztelarik: alde batetik, boterearen transferentzia beraien mesederako eta erakundeak kontrolatzen zituen aristokraziaren kalterako; bestetik, atzerriko konpetentziaren aurkako babesa eta bidenabar, Espainiaren barneko merkatuan oztopo eta zergarik gabe sartzeko erraztasunak. Gogoratu behar dugu, garai hartan muga, itsasoan egon beharrean, barnekaldean zegoela eta horren ondorioz, Euskal Herria merkataritza librerako lurraldea zela. Atzerriko konpetentzia zela eta, XVIII. mendearen bukaeraz geroztik Euskadiko burnigintza tradizionalak beharakada izugarria jasan zuen. Gaztelako sarreetan ordaindu beharriko muga-sariekin ohizko burnigintza-merkataritza krisia areagotu egin zuten. Bestalde, kontsumitzaileak zirenez, Euskadiko gizartearen beheko klase sozialek “Status Quo”ari eutsi nahi zioten, horri esker elikagai merkeak eskuratzeko aukera zutelako.

Egoera honen zuzenketa eta estatu nazional liberalaren finkapena Euskal Herrian beste lurraldeetan baino berandago egin zen, eta gainera, bi guda zibilen ondorioz, era traumatiko batez egin zelako. Euskadiko biztanle askok lehen karlistadan (1833-39) galtzaile aterako zen Carlos pretendiente absolutistaren alde borrokatu zuten. Espartero general irabazleak “Bergarako Itunean” foruak formalki errespetatu zituen. Halere, 1842an gobernuburu bezala, mugak kostalderatu eta beste zenbait neurri zentralista hartu zituen.

Bigarren karlistadaren fronteak eta emaitzak (1872-76) aurreko gudaren antzekoak izan ziren, baina oraingoan euskal lurraldeetako autonomiak jasan beharreko ondorioak askoz ere latzagoak izan ziren. Cánovas del Castillo gobernuburu kontserbatzaile berriak, Euskadiko liberalei jaramonik egin

gabe, foruak guztiz deuseztatu zituen, Euskal lurraldeei finantz autonomia zabal eta garrantzitsua (“Conciertos Económicos”) utzi zien arren. Neurri hauen aplikazioa ziurtatzeko, Cánovas-ek euskal lurraldeen okupazio militarra eta disidenteen aurkako errepresio zorrotza agindu zituen. Egoera gogor honek markatzen zuen testuinguru historikoan kokatu behar dugu euskal lurraldeetako mugimendu nazionalistaren “A Epea”ren hasiera.⁷

Zergatik piztu zen garai horretan kontzientzia nazionala? Galdera honi erantzun ahal izateko zenbait faktore hartu behar da kontutan, hala nola, foruen galerak eragindako frustrazioa, porrot militarren esperientzia, eguneroko konfrontazioa okupazio-tropa “arrotz”ekin eta gobernu zentralaren konpromezurik gabeko politika gogorrak sortutako ezintasun-sentimendua. Hroch-ek aztertutako ekialdeko mugimendu nazionalistetan bezala, Euskadiko kasuan ere nazionalismoaren hasieraren adiezgarririk argiena pizkunde kulturala izan zen. Halere, Euskadin Hroch-en eredu teorikoarekiko bi desberdintasun nabarmen bereiz daitezke. Alde batetik, pizkunde kulturalaren ondorioak beheko klase sozialetan ere nabarmendu ziren, eta ez hirietako inteligentzian bakarrik. Izan ere, ekialdeko mugimendu nazionalistetan intelektualek eta haiek idatzitako liburuek mugimenduaren hasiera markatzen bazuten, Euskadin, “ahozko literatura”ren tradizio luzea zela eta, liburu horiek aipatzen zituzten gai berberak (foruen galera, euskararen hilzoria, Euskal Herriko zapalkuntza “arrotzen” eskutik, etab.) modu herrikoi batez, jaien eta bertsolarien bitartez, nekazal lurraldeetako biztanleei aurkeztu zitzaizkien. Horrela, komunikabideetatik at zegoen eta irakurtzeko gai ez zen herriaren zati garrantzitsu bat pizkunde kulturalaren partaide izatera heldu zen. Hona hemen lehen nazionalistek, batez ere Bizkaiko nekazal lurraldeetan, lortutako arrakastaren oinarrietako bat.

Bestalde, Hroch-ek mugimendu nazionalisten periodizazioan aurkitutako bilakaera, “A Epe”ko nazionalismo kulturaletik “B Epe”ko nazionalismo politikora daramana alegia, Euskadin ezin da hain garbi bereiztu. Izan ere, proto-nazionalismoak edo fuerismoak betidanik kutsu politiko nabarmena izan bait zuen. Bere programa —foruen berrezarpena zen xede

nagusiena—, nahitaez politiko bihurtzen zen. Honen adierazgarri bi erakunde fuerista handienak (“Asociación Euskara” eta “Sociedad Euskalerra”) ditugu. Biek, kultur arloan aritzeaz gain, arlo politikoan ere lan egiten zuten, beraiek zenbait hauteskundetan aurkeztutako hautagaiek arrakasta gutxi lortu baldin bazuten ere. “Sociedad Euskalerra” delakoa gainera, “La Unión Vasco-Navarra” alderdi liberalaren parte bat zen. Beraz, laburbilduz, esan genezake mugimendu nazionalistaren “A Epe”tik “B Epe”rako pausuak Euskadin ez duela esan nahi kultura politika bihurtu zenik. Sabino Aranaren mugimendu nazionalistari ekarritako berrikuntza ez zetzan mugimenduari politizazioan, Euskadiko historiaren interpretazio guztiz berrian baizik. Aranaren interpretazioa fueristena eta karlistena baino askoz ere erradikalagoa zen, euskal lurraldeen 1839 baino lehenagoko egoera politikoa erabateko independentzia bezala definitu eta Espainiaren independentzia berreskuratzea aldarrikatzen zuelako.

“B EPEA”: 1890-1917/18

Hroch-ek oraingoz erantzunik gabe utzi duen eta asko eztabaidatu den honako galdera hau Euskadin nahikoa erraz erantzun daiteke, alegia, zeintzuk diren mugimendu nazionalista baten garapenean “A Epe”tik “B Epe”ra daraman saltua ahalbideratzen duten faktoreak. Kontestu honetan, lehenik eta behin, modernizazio-prozesuaren eragina aipatu behar dugu. Prozesu hori bigarren karlistadaren ostean Euskadiko kostaldeko lurraldeetan hasi zen. Bertan, batez ere Bilbo inguruko gerriko industrialean, urte gutxiren buruan, benetako iraultza bailitzan, ohizko egitura ekonomiko eta soziala hankaz gora jarri zen. Aldakuntza sakon eta azkar honen aurrean, Bilboko burgeseria txikia izutu eta erradikalizatu egin zen. Honela, Sabino Aranaren tesi separatistak burgeseria txikiaren protestak adierazteko tresna ideologiko egoki bihurtu ziren. Sabino Aranaren biografia nahikoa ongi ezagutzen dugunez, bere bi idazlan politiko nagusietan —*Bizkaya por su independencia* (1892) eta *El partido carlista y los fueros vasco-navarros*

(1897)— isladatzen den ideologia hitz bitan laburbil dezakegu. Aranaren diskurtso ideologikoak elementu eta tradizio desberdinak lotzen zituen. Diskurtso honen osagaiak, besteak beste, honako hauek lirateke: tradizionalismotik zetozen elementuak (nekazal erromantizismoa; katolizismo sutua; kanpoko eta “euskaldunen aurkako” eragin eta berrikuntza guztien ukapena, baita industria, kapitalismoa eta sekularizazioarena ere) eta sozial-katolizismotik hartutako zenbait aldarrikapen (klaseen arteko harmonia; askotan etorkinen aurkako arrazakeria hutsa sozialismoaren kritika zorrotz bihurtzen zen). Azkenik, zenbait ideia “ezkertiarrek” ere (kazikismoaren ukapena; burgesiaren aurkako kritika) osatzen zuten Sabino Aranaren ideologia. Beraz, gizartearen kritika sakon eta kontserbatzaile heterodoxo bat bezala defini dezakegu Aranaren diskurtsoa, berak aldarrikatutako alternatiba Errestaurazioko Monarkiaren agintariei guztiz “iraultzailea” iruditu bazitzaie ere: Aranaren ustez, Euskadiko “urrezko garaia” berreskuratu behar zen, hots, foruen galeraren aurreko independentzia.⁸ Errepresio zentralista gogortzean mugimendu nazionalistaren benetako hedapena hasi zen, oligarkia industrial berriak, ekonomikoki eta politikoki bazterturiko burgesia kultural eta industrialak, Aranaren nazionalismoari hurbiltzen hasi zitzaion unean. Izan ere, klase sozial honek arrakasta politikoa lortzeko euskal nazionalismoari ezinbesteko zitzaizkion dirua eta borroka politikarako iaioak ziren pertsonaiak eman zizkion. Bide arrakastatsu honetan emandako pausu garrantzitsuenak labur aipatuko ditugu. 1893an eta ondorengo urteetan: prentsa nazionalistaren garapena, momentuz Bilbon eta Bizkaian; 1909ez geroztik: aldizkari nazionalisten sorrera beste lurraldeetan; 1913an: *Euzkadi* egunkari abertzalearen sorrera; 1894ean: areto kultural bat bezala izkutuko lehen biltoki abertzalearen zabaltzea (“Euzkeldun Batzokija”); 1895ean: Eusko Alderdi Jeltzalearen lehen zelula (“Bizkai Buru Batzarra”); 1904az geroztik: alderdiaren antolaketa lurraldeetan; 1906an: alderdiaren lehen programa; 1898an: hauteskundeetan lortutako lehen arrakasta, Sabino Arana Bizkaiko Diputaziora hautatua izan zen; 1899an: lehen arrakasta Bilboko

udal hauteskundeetan (bost zinegotzi nazionalista) eta beste zenbait herri txikitan; 1911n: EAJ alderdia Donostiako udalean sartu zen; 1903az geroztik: Eusko Gaztediaren antolaketa; 1911n: ELA sindikatu nazionalistaren sorrera.

Jadanik Arana hil aurretik antzeman zitekeen mugimenduaren barneko gatazka: alderdiko talde burges txikia eta erradikala alde batetik eta frakzio burges, moderatu eta autonomista bestetik aurrez aurre jartzen zituena hain zuzen ere. Gatazka hau 1904ean areagotu eta alderdiaren kontrola lortzeko borroka gogorra izan zen. Hilabeteak eta urteak aurrera joan ahala, nazionalista moderatuen ideiak nagusitzen joan ziren. Kontzeptu moderatuaren arabera, nazionalismoa aurrera atera zedin, batez ere bi baldintza ziurtatu behar ziren. Lehenik, EAJk inolako zalantzarik gabe indarrean zegoen sistema politikoaren barruan eta garaiko esparru legalean kokatu beharra zeukan. Bigarrenik, ordenu soziala arrisku guztien aurrean zorrozki defendatuz, alderdiak gizartearen goi-klase sozialetan abertzaletasunarekiko zeuden errezeluak gainditzeko ahaleginak egin behar zituen. Azkenik, barneko borroka alderdiaren batasuna arrisku bizia jarri zuenean, 1906an eta formula salomoniko bati esker su-etena onartua izan zen. EAJko Biltzar Nazionalak onartu zuen lehenengo programak alderdiaren helburu nagusia "foruen berrezarpena" zela zioen, gehiago zehaztu gabe. Formula horren interpretazio autonomista edota independentista alderdikide bakoitzaren esku gelditzen zen.

Atal honetan aztertzen ari garen epe historikoaren bukaeran, nazionalismoa gazteen, bertako langileen, klase ertainen eta burgeseria industrialaren talde baten artean masa-mugimendu bihurtu zen. Industrializazioa ikusi ez zuten Bizkaiko nekazal lurraldeetan, ordea, gutxiengoa besterik ez zen izan. Gaintontzeko lurraldeetan, bai sozioekonomikoki eta politikoki gutxiago mobilizaturiko Gipuzkoan, baita guttiz geldirik zeuden Araban eta Nafarroan ere, jeltzaleen arrakasta eskasak hiriburuetan eman ziren soilik.

“C EPEA”: 1917/18-1937

Euskadiko nazionalismoa masa-mugimendu bihurtu zen, hau da, Hroch-en eskeman “B” eta “C” Epeen bitarteko zubia iragan zuen. Bilakaera hori ulertu nahi izanez gero, funtsezko zenbait baldintza kontutan hartu behar dugu. Luis Arana, Sabinoren anaia, erradikalismoaren partaidea eta urte dexentez alderdiaren lehendakari izana, 1915/16an bere kargutik baztertu eta alderditik bota zutenean, EAJk inoiz baino batuagoa zirudien.⁹ O rdurako, Espainiak Munduko Lehenengo Gerran gorde zuen neutralitateari esker etengabe aberasten ari zen burgeseria abertzaleak alderdiaren kontrola lortu zuen. Politika nazionalistaren moderazioa eta nazionalismoak 1917ko krisian Espainiako ohizko elite monarkikoei eskainitako ituna zela eta, jeltzaleak zentzu batean indartu egin ziren. Izan ere, hauteskundeetan gero eta botu gehiago lortzen bait zuten hiritako gizartearen goi-mailako klaseen artean, nazionalismoarekiko ohizko errezelu eta oztopoak neurri batean gaindituz. Bestalde, lehenengo kanpaina autonomiko popularrari esker (1917-19), Eusko Alderdi Jeltzaleak beheko talde sozialen sinpatiak ere bereganatzea lortu zuen. Alderdiko buruzagiek eta ideologok lehen aldiz posible bihurtu zen autonomia alderdikide erradikalei Euskadiko ohizko eskubideak eta independentzia berreskuratzeko lehenengo pausu bat bezala “saldu” zieten, honela kritikak isileraziz eta mugimendu nazionalistaren batasuna finkatuz. Horrezaz gain, Munduko Gerratearen gertaerek sortzen zuten euforia nazionalista, egunkari nazionalistaren arrakasta, ELA sindikatuaren hedapena eta Cambo katalanista kontserbatzailearen laguntza propagandistikoa kontutan hartuz gero, ulertuko dugu zergatik heldu zen euskal nazionalismoa Munduko Gerratearen garaian bertako gizartearen modazko ideologia izatera.

Sindikatu eta alderdikideen kopuruak ezagutzen ez ditugunez, abertzaletasunaren gorakada neurtzeko hauteskundearen emaitzekin konformatu beharko dugu. Jeltzaleek, 1917ko otsailean Bizkaiko Diputazioan diputatu gehiengoa lortu zuten, Diputazioko lehen gobernu abertzalea osatuz. Urte berean, Gipuzkoan bigarren diputatu jeltzalea sartu zen

Diputazioan, lehenengoa 1915ean hautatua izan zelarik. 1917ko udal hauteskundeetan, “Comunión Nacionalista”k —horixe zen PNVren izen ofiziala 1913ez geroztik— Bilbon eta beste zenbait herri bizkaitarretan egundoko arrakasta lortu zuen, eta Iruñeako zinegotzien artean ere lehenengo hiru jeltzaleak aurkitzen ditugu. Halere, mugimendu nazionalistaren gorakadaren adierazgarririk onena 1918ko otsailean hauteskunde orokorretan lorturiko garaipena da. Izan ere, Bizkaian hautatu baharreko sei diputatuetatik bost jeltzale suertatu ziren. Gipuzkoan eta Nafarroan, zenbait pakturi esker, diputatu bana atera zuten Sabino Aranaren jarraitzaileek.

Hauteskundeetako arrakastak ez ezik, beste zenbait faktorek ere egiaztatzen digute urte horietan euskal mugimendu nazionalista masa-mugimendu bihurtu zela. *Euzkadi* egunkari nazionalistari dagokionez, eta berak argitaratutako berri baten arabera, Euskal Herrian egunkari irakurriena izatera iritsi zen. Bilboko “Euzko Gaztedia” gazteen arloko erakunderik handiena zen, 1914eko bukaeran 1.000 bazkide baino gehiago zituelarik. Erakunde honen eta antzeko beste zenbaiten gorakadak ondorengo urteetan ere iraun zuen, 1919an “Federación de las Juventudes Vascas” delakoaren sorrera ahalbideratuz.¹⁰

Munduko Lehen Gerratearen garaiak euskal nazionalismoaren gorakada eta, Hroch-en hitzetan, “C Epea” ekarri baldin bazuen ere, horrek ez du esan nahi, jeltzaleek urte horietan lorturiko garapenari ondorengo urteetan aldaketarik gabe eutsi egin ziotenik. Hroch-en eredu teorikoari egin dakioken kritika hauxe da: gorabehera, bilakaera eta aldaketa historikoak behar bezala kontutan hartzen ez dituen eredu estatikoa dela. Euskadiren kasuan, behintzat, periodizazio zehatzago bat behar dugu, baita Hroch-ek aurkitutako epe (“A”, “B” eta “C”) horien barnean ere. Garapenak, mugimendu nazionalistaren gorakadak eta beherakadak bereiziko lukeen eta gainera mugimendu nazionalistaren barneko desberdintasun erregionalei arreta eskainiko liekeen eredu, hain zuzen. Zentzu honetan, lehen azaldu dugun tesia, 1914-1918 bitartean euskal nazionalismoa masa-mugimendu bihurtu zela alegia, erlatibizatu beharrean gaude. Guda Zibilaren aurreko garaian, euskal

nazionalismoa “C Epe”ra pasa zen honako lekuetan: Bizkaian, Gipuzkoako zenbait zatitan, Araba eta Nafarroako hiriburuetan eta bi lurralde horietako zenbait nekazal lekutan, modernizazio sozioekonomikoaren ondorioak eta/edo bilakaera politiko estruktural baten ondorioak nabarmentzen ziren lekuetan, hain zuzen. Azken bi faktore hauek ere, bilakaera sozioekonomiko eta politikoa alegia, askoz ere pisu handiagoak gertatu ziren ohitura kulturalak baino, Araba eta Nafarroako lurralde euskaldunen arteko konparaketak erakusten digunez. Ipar Arabako lurraldeek (Aramaioko, Lau-dioko eta Zigoitiako zenbait zati) Gipuzkoako eta Bizkaiko zenbait industrigune garrantzitsu (Bilbo, Arrasate) bere inguruan zeuzkaten eta II. Errepublikan Arabako jeltzaleen zutabe bihurtu ziren. Baztango eta Erronkariko haranek, ordea, nahiz eta guztiz euskaldunak izan, 1937 baino lehen ia bere osotasunean biztanle gutxiko nekazal lurraldeak izaten jarraitzen zuten. Bertan eskuindar tradizionalistak jaun eta jabe ziren, eraginik gabeko gutxiengo jeltzalea bazterturik gelditzen zelarik.¹¹

Horrezaz gain, baita Bizkaian ere, mugimendu nazionalistaren garapenean ez ziren denak aurrerapausuak izan, atzerapausuak eta krisialdiak ere aurkitzen bait ditugu. Hori dela eta, eredu teorikora itzuliz, galdera bat sortzen da: posible ote da mugimendu nazionalista bat, aldi batez, garapen-maila altu batetik maila baxuago batera erortzea, Hroch-en “C Epe”tik “B”ra, esate baterako? Euskadiren kasuan galdera honen erantzuna ezezkoa litzateke. Izan ere, 1917/18az geroztik, euskal mugimendu nazionalistaren zutabe estrukturalik garrantzitsuenak mantendu ez ezik, indartu ere egin zirelako (alderdiaren aparato moderno eta eraginkorra; jarraitzaile gehiago bereganatzeko iharduera eta talde politiko-kulturalak gazte, emakume eta umeen artean; eragin handiko prentsa; Batzokiak, eta abar). Mugimendu nazionalistaren gorabeherak beregarapen-mailari dagokionez, zenbait faktore koiunturalen ondorioak besterik ez ziren izan, jarraian azalduko dudan Euskadiko nazionalismoaren “C Epea”ren” periodizazio laburrak erakusten digun legez.

• 1917-1918: *Nazionalismoa boterean* (ikus goian emandako azalpenak).

- *1919-1923: Nazionalismoaren krisia.*

Krisiaren ezaugarriak: hauteskundeetako porrotak (1920-1923 bitartean diputatu jeltzale bakarra Madrilgo Gorteetan; 1919an: PNVk Bizkaiko Diputazioko gobernua galdu zuen); eztabaida ideologiko ireki eta polemikoa; ELA sindikatutik eta gazteen mugimendutik zetozen lehen kritikak alderdiko buruzagien “nazionalismo burgesaren” aurka; 1921ean: alderdiaren zatiketa. Krisiaren arrazoiak: justiziaren errepresioak lagunduriko sozialisten eta monarkikoen arteko eta jeltzaleen aurka zuzenduriko paktua; nazioarteko “euforia nazionalistaren” epeltzea eta autonomi kanpainaren porrotak eragindako frustrazioa; krisi sozialaren eta nazionalismo barneko klase-gatazken areagotzea.

- *1923-1930: Bigarren kultur “esnatze” nazionalista, Primo de Rivera-k behartua.*

Ezaugarriak: mota desberdinetako iniziatiba kulturalak. Arrazoiak: Primo de Rivera-ren diktadurak nazionalismo politikoa galerazi bazuen ere, kultur “erregionalismo sanoa”k onartu egin zituen. Nazionalismo moderatu eta burgesak (“Comunión Nacionalista”k) onartu egin zuen eskaintza hau, 1921ean (bir)sortutako Eusko Alderdi Jeltzalearen buruzagi asko atzerriratzten ziren bitartean.¹²

- *1930-1933: Birmoldaketa eta gorakada politikoa.*

Ezaugarriak: 1930ean bi alderdi nazionalista handien (CNV eta PNV) bat egitea ohizko Eusko Alderdi Jeltzalearen izenpean; “Accion Nacionalista Vasca” (ANV) alderdi sortu berriaren bitartez, euskal nazionalismoak bere lehen arrakastak lortu zituen hirietako klase ertain liberal eta errepublikanoen artean, nahiz eta arrakasta hauek oso mugatuak izan; eskubiko indar politiko tradizionalistekin amankomuneko fronte autonomista sortuz, PNVk 1931eko hauteskunde orokorrean garaipen handiak eskuratu zituen. Gauza bera esan daiteke 1933ko hauteskunde orokorreari buruz, nahiz eta koalizio autonomistaren deuseztapenaren ondoren jeltzaleak bakarrik aurkeztu. Nafarroa kontutan hartu gabe, PNVk gainontzeko hiru lurraldeetan hautaturiko diputatu guztien %70a lortu zuen, Nafarroako kopurua sartuz gero %50a litzateke. Azkenik, nazionalistek

Estatuto Autonomikoari buruzko erreferendumean eskuratu-tako arrakasta aipatu behar dugu. PNVk eta ANVk Gipuzkoan, Araban eta Bizkaian zentsoaren %87a mobilizatu zuten, Estatu-toaren aldeko botuen kopurua %84a izan zelarik.¹³ Arrazoiak: ohizko nazionalismoaren batasun organikoa; ANVko disidenteen ahultasuna; prentsa nazionalistaren hedapena (1930ean egunkari berriak Gipuzkoan eta Nafarroan); euskal nekazarien antolaketa mugimendu nazionalistaren inguruan (Gipuzkoa: “Euzko Nekazarien Bazkuna”; Bizkaia: “Euzko Nekazarien Alkartasuna”); euforia autonomistaren ondorio politikoak (erreferenduma 1933ko hauteskunde orokorrak baino bi aste lehenago ospatu zen); monarkiko alfonsinoen ahultasuna eta nazionalisten indartzea tradizionalistekiko koalizioari esker; klero katolikoak jeltzaleei eskainitako laguntza propagandistikoa.

- *1934-1936: Geldialdia eta krisia.*

Ezaugarriak: PNVk botu dexente galdu zuen hauteskun-deetan (1936ko orokorretan PNVk hiru lurraldeetan diputatu-
en %53a lortu zuen, %37a Nafarroa barneratuz); alderdiaren
barruko oposizioaren antolaketa (1934ean: “Jagi Jagi”); autono-
miaren geldialdia.

Arrazoiak: mugimendu autonomistaren beherakada esku-
biaren autonomiaren aurkako blokeoa zela eta; “Bienio Negro”ko
gubernuek jeltzaleen aurka zuzenduriko errepresioaren gogor-
tzea; kleroaren zatiketa nazionalismoaren alde eta aurka;
PNVko oinarritzko barne-gatazka: eskubiarekiko lotura ide-
ologikoa (katolizismoa, liberalismoaren aurkako joera),
eguneroko bizitza politikoan PNV eta eskubiaren arteko kon-
frontazioa areagotzen zen bitartean (arazo autonomikoa).

- *1936-1937: Nazionalisten mobilizazio politiko eta militarra guda zibilean.*

1936ko urrian: Frente Popularreko Gorteen Euskadiko
Estatuto Autonomikoa onartu zuten; Manuel Irujo jeltzalea
Madrilgo Gubernuan sartu zen; Euskadiko lehen gobernu
autonomikoa José Antonio de Aguirre ren lehendakaritzapean;
milizia nazionalisten antolaketa; 1937ko ekainean frankistek
Bilbo hartu zuten, Euskadin guda zibiliari amaiera emanaz;

abuztuan “Santoñako Ituna” —isilpeko itun baten ondorioz—, gudari nazionalistak tropa italianoei errendatu egin zitzaizkien, hortik gutxira frankisten eskura pasa eta errepresio gogorra nozitu behar izan zuten.¹⁴

KONTESTU SOZIOEKONOMIKO, POLITIKO ETA KULTURALA

Euskadiko mugimendu nazionalistaren garapena ezin daiteke bere kontestu ekonomiko, sozial, politiko eta kulturala kontutan hartu gabe aztertu. Beste atal batean jadanik, Bizkaian 1876az geroztik emandako “Take off” industrialia aipatu dugu, mugimendu nazionalistaren urrats arrakastatsua “B Epe”tik “C Epe”ra argitzeko asmoz. Bestalde, nazionalismoaren hedapenari kaltegarriak suertatu zitzaizkion faktoreak ere bazeuden, hala nola jeltzaleen lotura ideologiko zurrun eta estuegia eskubi kontserbatzaile eta erreakzionariarikiko, haien etengabeko konfrontazioa ezkerrekin edo nazionalismoak kultur esparruan jokatzeko zuten rol marginala.

Bizkaian 1876az geroztik hasitako eta burdin-mineralaren negozioak bultzatutako hazkunde industrial azkarrak urte gutxitan lurralde hortako ohizko esparru sozial eta industrialia hankaz gora jarri zuten. Prozesu horren ezaugarririk garrantzitsuenak ondorengo puntu hauetan laburbil daitezke:

- *Ekonomia*: mineralaren esportazioa Ingalaterrara; kapitalaren akumulazioa meategietako jabe euskaldunen eskuetan; 1880ko hamarkadaz geroztik, burdingintzaren sorrera egitura oligopolista, eta zenbait arlotan monopolista baten barruan (1901ean “Altos Hornos de Vizcaya”); Euskadiko banku industrialen finkapena.

- *Gizartea* gehien bat kalifikaziorik gabeko eta batez ere Gaztelatik etorritako langileez osatutako bi inmigrazio-uhin handiak (1890-1900 eta 1915-1920); langile hauek 80ko hamarkadaren bukaeratik Euskadiko mugimendu sozialistaren zutabe bihurtu ziren; planifikaziorik gabeko eta azkar burututako urbanizazioari zegozkion ohizko arazo eta ezaugarriak, hala

nola *ghettoen* eraikuntza, azpiegitura sanitario eza, zoldura-gaitzak, kriminalizazioa, alkoholismoa, prostituzioa, eta abar; profesionalki eta ezkontza politiko egoki bati esker estuki loturiko oligarkia industrialaren sorrera; kazikismo elektorala zela eta, oligarkia honek alderdi monarkikoetatik Bizkaiko bizitza politikoa kontrolatzen zuen, aldi berean, bere interesak behin erakunde indartsuetan antolatu ondoren, Madrilgo politika ekonomikoan eragin handia lortuz (protektionismoa).

- *Gatazka sozial eta politikoa*: 1890eko lehen greba orokorraren ondorengo gatazka sozialak oso gogorak eta istilutsuak izan ziren. XX. mendeko bigarren harmakadaz geroztik gatazkak negoziazioaren bidez konpontzeko joera nagusitzen hasi zen, bilakaera paketsu honen arrazoiak honako hiru hauek izan zirelarik: alde batetik, meatzari erradikalen garrantzia Bizkaiko ekonomian pausuz pausu metalurgiko moderatuagoen mesedetan gutxitzen joan zen; bestetik, eta horrekin loturik, mugimendu sozialistaren bilakaera flexibilitaterik gabeko langile-eradikalismotik Indalecio Prieto-ren sozialismo liberal eta errepublikanora; eta azkenik, amankomuneko antinazionalismoan oinarritutako hurbilketa oligarkia industrial eta langileen ordezkari sozialisten artean (1919-1923).¹⁵

Gipuzkoako hazkunde industrialaren hastapenak berandago izan ziren, XIX. mendearen bukaeran eta XX.aren hasieran, hain zuzen. Mineralen eza zela eta, Gipuzkoako burdingintzak ez zuen inoiz Bizkaiko burdingintzaren garrantzia lortu. Oro har, Gipuzkoako produkzio industrialak askoz ere dibertsifikatuagoa zen (papera, ohialgintza, metalurgia, armagintza), lantegiak txikiagoak, lurralde osoan zehar sakabanatuak eta gehien bat bertako langileez osatuak. Honen ondorioz, Gipuzkoako burgeseria oso heterogeneoa zen eta ez zegoen Bizkaiko oligarkia industrialak bezalako frakzio dominatzaile indartsurik. Langilegoari zegokionez, langile-erakunde katolikoek, baita “horiek” ere, denbora luzez Bizkaian baino eragin haundiagoa mantendu zuten. Sozialismoa Munduko Lehen Gerratearen aurretik indarrak gabe gelditu zen; bere lehen gorakada 1915az geroztik izan zen, langileen soldaten gutxitzearekin batera eta 1919az geroz depresio ekonomikoak eragin zuen langabeziaren aurkako protesta gisa. Gipuzkoan,

etengabeko hazkunde industrial mantsoa ez zen gai izan ohizko sistema politikoaren aldaketa iraultzailea gauzatzeko. Itzal handiko aristokratek eta “jauntxoek” zuzendutako eta karlismo edo integrismoa bezalako ideologia politiko “preindustrialek” probintziako nekazal lurraldeak kontrolatzen zituzten. Errepublikanoak eta monarkiko liberalak, berriz, nagusi ziren hirietan.¹⁶

Araba eta Nafarroa mobilitate sozioekonomiko eta politiko gutxiagoko lurraldeak ziren oraindik. Gerra Zibilaren aurretik nekazaritza zen nagusi. Bi hiriburuak, Gasteiz eta Iruñea alegia, nahiz eta zentru politiko, administratibo, militar eta eklesiastikoak (apezpikutegiak) izan, ez ziren industriguneak izatera iritsi. Gipuzkoako leku askotan bezalaxe, Araba eta Nafarroako laborari txiki eta ertainen artean langile-mugimendu katolikoa zen nagusi. Nafarroako hegoalde latifundistan 1920ko hamarkadatik aurrera erakunde sozialistak eta anarkosindikalistak pixkanaka-pixkanaka hedatzen hasi ziren. Aristokrazia zaharraz eta, oso gutxitan, indarrik gabeko burgeseriaz osaturiko ohizko elite dominatzaileek erakunde politikoetan jaun eta jabe izaten jarraitzen zuten. Elite horien tresna politikoak alderdi monarkiko liberala edo kontserbatzailea ziren, eta zenbait kasutan, baita kutsu herrikoia goa zeukaten karlismoa edo integrismoa ere.¹⁷

Euskal lurraldeen arteko desberdintasun hauek, modernizazio-prozesuaren abiadurari dagozkionak alegia, mugimendu nazionalistaren barruan ere isladatu egiten dira. Sabino Aranaren ideologiaren sustraiak, neurri handi batean, arkaikoak izanik ere, mugimendu nazionalista bera zalantzarik gabe mugimendu “moderno”tzat har dezakegu Euskadiko nazionalismoaren sorrera eta arrakasta Iraultza Industrialaren arrakastarekin estuki lotuta gertatu direlako. Izan ere, jeltzaileen bizkarrezurra Bilbo (erdigune industrial) zen eta Bizkaiko nazionalisten erradikalismoa bilakaera sozioekonomiko bizkorri emandako erantzuna besterik ez zen izan. Gogoratu, mantsoago aldatzen ziren lurraldeetan joera erradikalak eta separatistak askoz ere ahulagoak zirela Bizkaian baino. Bestalde, baita mugimendu sozialistaren barruan ere, Bizkaiko sozialistak, Indalecio Prieto-ren gidaritzapean jarri aurretik,

Estatuko sozialistak baino erradikalagoztat jotzen ziren. Beraz, laburbilduz, ondorengo tesi hau defendatuko dugu: euskal lurralde bateko egitura ekonomiko eta sozialak zenbat eta gehiago mugitu eta aurreratu, hainbat eta handiagoak ziren nazionalisten posibilitate politikoak. Beste atal batean erakutsiko dugunez, burgeseria nazionalistaren indarra mugimenduan arrakastarako garrantzi handikoa izan arren, euskal nazionalismoa mugimendu interklasista izan zen.

Halere, faktore sozioekonomikoa ez ezik, euskal nazionalismoaren garapenerako faktore politikoak eta kulturalak ere funtsezkoak izan ziren. Izan ere, Espainiako Errestaurazio-Monarkiaren ezintasunak, nazionalismo periferikoak integratzeko eta zenbait kontzesioren bitartez indagabetzeko, nazionalismo horien legitimazioa handitu besterik ez zuen egiten. Gauza bera esan genezake sozialismo, anarkosindikalismo eta errepublikanismoaz. Euskadiren kasuan, Madrilgo gobernu desberdinek, elkarlana eta konpromezuak aurkitzen ahalegindu ordez, errepresioa edo blokeoa besterik ez zuten erabili, nazionalismoaren elementu intrantsigenteak nahi gabe indartuz. Madrilgo politikaren helburua ohizko elite meneratzaileen agintea ziurtatzea zen, horretarako ongi antolatutako kazikismoaz baliatuz.

Oposizio guztiaren bazterketaren gailurra Primo de Rivera-ren diktaduran eman zen, nahiz eta sozialistek lan-eremuaren erakunde korporatiboetan parte hartu. II. Errepublikan egoera hori neurri batean zuzendu bazen ere sozialisten, errepublikanoen eta katalanisten integrazioari esker, Euskadiko nazionalistek baztertutako gutxiengoa izaten jarraitu zuten. Izan ere, PNV eta zentru-ezkerreko gobernuen arteko desadostasunak haundiegiak ziren, batez ere erlijio eta autonomiaren inguruko arazoetan. Bazterketa hori gainditzeko lehenengo urratsak 1934eko udako "Movimiento Municipalista Vasco" delakoaren ondorioz eman ziren. Garai hartan, Samper eskubiko errepublikanoak zuzendutako gobernu Euskadiko autonomia fiskala murriztu nahian zebilenean, autonomia horren defentsarako Eusko Alderdi Jeltzalea ezkerreko alderdiekin batera altxatu egin zen, nazionalismo eta ezkerrearen arteko hurbilketa bati hasiera emanaz. Hurbilketa

honen fruituak bi izan ziren. Alde batetik, guda zibila piztu ondoren Frente Popularreko Gorteen onartutako Euskadiko Estatutu Autonomikoa 1936ko urrian, Kataluniakoa baino lau urte beranduago. Bestetik, jeltzaleen parte hartze aktiboa Errepublikaren defentsan Bilbo jausi arte.

Beraz, euskal nazionalismoaren integrazioa goiko sistema politikoan oso berandu egin zen. Inmobilismo zentralistaren ondorioak garbiak dira. Lehehik eta behin, immobilismo honek nazionalisten tesiak, zapalkuntza zentralistari buruzkoak alegia, egunez egun baieztatu besterik ez zituen egiten. Bigarrenik, etengabeko konfrontazio honek kutsatutako klima politikoak giroa epeltzeko saialdi guztiak galerazi egiten zituen, nazionalisten eta ez-nazionalisten arteko harresia finkatuz eta mugimendu nazionalistaren barneko joera estremistak elikatuz.

Horrela, poliki-poliki kanpoko behatzaileentzat Euskadiko mugimendu nazionalista "Euskadiko arazoa" bihurtu zen, nahiz eta nazionalistak Euskadiko guda zibilaren aurreko gizarte pluralistan gutxiengo garrantzitsu bat besterik ez izan, bai politika-mailan, bai kultur munduan, hizkuntzaren, sinboloen eta erlijioaren arazoez erakusten duten bezala.¹⁸

Berezko hizkuntza, nazionalismo gehien ezaugarri definitzaile garrantzitsuenetariko bat, Sabino Aranaren garaian oso egoera latzean zegoen. Erdi Aroan hasitako eta geldierazi ezinezkoa zirudien euskararen galera industrializazioaren garaian areagotu egin zen. Mundu industrial berriaren hizkuntza gaztelania zen, euskara baserrietan gordetzen zen bitartean.¹⁹ O ro har onartutako gramatikarik gabe, gehien bat erlijio gaiez osaturiko literatur usadio eskasaren jabe, Unamuno, Maeztu edo Baroja idazle ospetsuen partetik aurrerapen guztiaren aurkako oztupo anakronikoa bezala bazterturik, eta azkenik hainbat euskalkiren artean banaturik, euskarak, gaztelania indartsuaren aurrean, hilzoritik heriotzera pasatzera kondenaturik zirudien. Egoera hori zela eta, ez da harritzekoa euskararen balorea, diskurtso nazionalistan batez ere, sinbolikoa eta propagandistikoa izatea. Izan ere, Sabino Arana eta bere jarraitzaileek ez zuten euskal nazioa hizkuntzaren bitartez definitu, arrazaren bitartez baizik. Hizkuntz politika eta lan

kulturala instrumentalizatu egin ziren politikoki. Sabino Arana autodidaktaren ahalegin zintzoek ez zuten fruitu gehiegirik eman euskararen normalizaziorako. Izan ere, sabinotarren purismo linguistiko artifizialak aditu askoren kritika gogorak sorterazi zituen, hizkuntzarentzat behar-beharrezkoa zen estandarizazioa 1960ko hamarkada arte atzeratuz.²⁰

Horrezaz gain, nazionalisten sinbologia nazionala sortzeko saialdiek ere (ikurrina, himnoa, jaiak, “Euzkadi” neologismoa, etab.) jarraitzaile gutxi aurkitu zuten Euskadiko gizartearen arlo ez-nazionalistetan. Sinbolo hauek denbora luzez ez ziren sinbolo nazionaltzat hartu, alderdi politiko baten sinbolo nazionalistatzat baizik. Egoera honek postfrankismora arte iraun zuen, garai horretan Euskal Legebiltzarrak Ikurrinari eta — polemika gogor baten ostean— Sabinok asmatutako himnoari ofizialtasuna eman bait zien.²¹

Jeltzaleen ahultasuna azaltzen digun beste faktorea erlijio katolikoa dugu. Propaganda jeltzaleak behin eta berriro aldarrikatzen zuen euskaldun guztien ustezko fedetasun katolikoa ez zetorren bat gizartearen egoerarekin, gizartea bi zatitan erdibiturik zegoelako: bata katolikoa eta bestea, batez ere hirietakoa, askoz ere liberalagoa, ezkertiarra, laizismozalea eta batzuetan baita antiklerikala ere.²²

Beraz, eta Kataluniako mugimendu nazionalistarekin gertatzen ez zen bezala, jeltzaleen ahultasuna kultur arloan agerian gelditzen zela uste dugu. Puntu honetan ere Euskadiko nazionalismoaren erradikalismoaren oinarrietako bat aurkitzen dugu. Izan ere, joera erradikalak aipatutako ahultasun kulturalaren isla dira.

MUGIMENDU NAZIONALISTAREN OINARRI SOZIALAK

Euskadiko mugimendu nazionalistaren oinarri sozialak aztergai duten historialarien abiapuntu teorikoa XIX. mendeko Espainiako aparatu dominatzaile politiko eta sozialaren finkapena da. Vicens Vives historialari ospetsuak 1952an

aparatu honen zutabe bezala amankomuneko interes babesleek batzen zuten koalizio sozial indartsu bat definitu zuten, Kataluniako oihalgileek, Gaztelako zitu-ekoizleek eta Bizkaiko burnigile handiek osatzen zutena hain zuzen ere. Ikuspegi marxista batean oinarriturik, eta Gramsci-ren terminologiaz baliatuz, 1970eko hamarkadan Tuñón de Lara-k koalizio honi “botere a-ren blokea” deitu zion aldi berean beste kontzeptu bat aurkeztuz: Tuñón-ek “beste burgeseria” (“la otra burguesía”) kontzeptuarekin arrazoi desberdinengatik bloke dominatzailetik at gelditu eta berarekin konpetitzen zuten talde burgesak definitu nahi zituen.²³

Euskadiren kasura itzuliz, urte batzuk beranduago González Portilla-k teoria hau zehaztu egin zuen. Irakasle honen iritziz, Euskadiko burgeseria industrialaren benetan banatzen zuena protekzionismo eta librekanbismoaren arteko gatazka zen: gobernua menperatzen zuten burdingile indartsu, monarkiko eta protekzionistek alde batetik, eta untzizjabe edo nabiero librekanbistek bestetik. Interes desberdin hauen arteko lehiak ondorio garbiak ekarri zituen. Lehenik eta behin, gogoratu “Asociación de Navieros de Bilbao” (ANB) delako untzizjabeen elkartearen autonomia zela, ez bait zen sekulan sartu burnigile handiek menperatutako eta industri arlo guztiak elkartzen zituen “Centro Industrial” delakoan. Bigarrenik, interesen konfliktua politika-mailan ere antzeman zitekeen. Izan ere, Ramón de la Sota y Llano, untzizjaberik indartsuena eta ANBko lehenakaria, Sabino Arana oraindik bizirik zegoenean Eusko Alderdi Jeltzalean sartu zen, Javier Corcuera-k erakutsi duen legez.²⁴ Corcuera-ren iritziz, euskal abertzaleen arrakasta oso lotuta zegoen beraien bi klase sozialen arteko konpromezua lortzeko gaitasunarekin: industrializazioak izutu eta bazterturiko burgeseria txikiaren eta Ramón de la Sota-k zuzendutako burgeseria “ez-monopolistaren” artekoa, hain zuzen ere. Bi talde sozialok elkarren beharra zeukaten. Burgeseria txikiak, nahitaez, arrakasta politikoa ziurtatzeko, Sotak eta bere jarraitzaileek eskaintzen zituzten dirua eta itzal handiko kuadro politikoak behar zituen. Sotatarrek, berriz, hauteskundeetan errentagarria suertatzen zen Aranaren ideologia nazionalista erradikalik gabe jai zeukaten. Bukatzeko esan, ikuspegi teoriko hone-

tan alderdiaren barne-konfliktu eta gatazka guztiak, azken finean, nazionalismoaren bi zutabe sozial hauen arteko gatazkararen ondorioak besterik ez zirela izan, Arana hil ondoren biek mugimendu nazionalistaren kontrola lortu nahi izan zutelako.

Ikerlan berri batzuen fruituei esker, teoria orokor hau empirikoki egiaztatzeko eta zehazteko moduan gaude. Lan hau gehiegi ez luzatzearren, ikerlan hauen emaitzak bost puntutan laburbilduko ditut:²⁵

1. Euskal abertzaletasuna mugimendu interklasista zen. Kanpotik etorritako langile ez-euskaldunak eta oligarkia industrialak kenduta, talde sozial guztiak elkartu zituen bere baitan. Nazionalismo politikora zeraman urratsa, hau da, “A Epe”tik “B Epe”ra zeramana Hroch-en hitzak erabiltzearren, burgeseria txikiak eman zuela baiezia daiteke. Halere, burgeseria txiki honi laster burgeseria industrialaren zenbait talde gehitu zitzaion, Bizkaia politikoki eta ekonomikoki menperatu eta Madrilen protekzionismoa ziurtatu zuen oligarkia industrialari nazionalismoaren laguntzaz aurre egiteko. Talde burges nazionalista hauen barruan Bilboko untzizabeek zuten pisurik handiena. Hauek interes bikoitza zuten: alde batetik, libre kanbismoaren defentsatzaile sutsuak ziren, baina bestetik Estatuko babesaren beharra zuten atzerriko kompetenziari eutsi ahal izateko (1909an: “Ley de Comunicaciones Maritimas”). Beraz, ezin zuten Madriletik harremanak guztiz hautsi eta horrexegatik ahalegintzen ziren nazionalismoari kutsu moderatu eta kontserbatzailea ematen. Helburu hau Munduko Lehen Gerratearren urteetan lortu zuten, Euskadiko merkatal flotak egundoko etekinak eskuratzen zituenean hain zuzen. ANBko presidentea (Sota) eta idazkaria (Arroyo) jeltzaleen hautagai-zerrendan aurkeztu eta Madrilgo Gorteetara bidaliak izan ziren. Sota y Aburto —Sota-ren semea— Bizkaiko Foru Aldundiko lehendakari izan zen eta gainontzeko Gorteetako edo Diputazioko diputatu guztiak profesionalki edo familiarki loturik zeuden Sota-tarren klanarekin. Jeltzaleen prentsa untzizabeen defentsan altxatu zen, Madrilgo gobernuak, neurri interbentzionisten bitartez, kontsumitzaileen onerako garraio eta fleten kostuak jaistekotan zebilenean, elikagai eta erregaien

prezioak merkatzeko. Interbentzionismoaren aurkako kritika nazionalista hauek harritzekoak dira, kontutan hartzen badugu, udal-mailan, eta bereziki Bilbon, arduradun nazionalistek krisi sozialaren aurrean politika bera erabiltzen zutela: interbentzionismo soziala, alegia. Baina, eta hementxe dago kontraesan horren arrazoia, udaletako interbentzionismo honek ez zien untzizabeei inolako kalterik egiten.

Goian azaldutako arrazoiak direla eta, 1919az geroztik nazionalismo kontserbatzaile eta burges hau krisian mugildu zen. Horrekin batera burgeseria nazionalistak zuen alderdiaren kontrola kolokan jarri zen, nahiz eta beheko eta erdiko klase sozialetako kritiko nazionalistak 1921ean birsortutako PNVen bildu ziren. 1930ean bi alderdi nazionalistak batu ondoren, klase sozialen arteko oreka handiagoa izan zen mugimendu nazionalistan.

2. Ramón de la Sota ez zen oligarkia industrialaren aurka borrokatzen zuen burges nazionalistaren prototipoa izan, literaturan sarritan erabilitako “los sotistas” bezalako kontzeptuek horixe pentsarazten badigute ere. Ekonomi mailan, Munduko Lehen Gerratean eskuratutako arrakasta ekonomikoari esker, oligarkia industrial horren partaide izatera heldu zen. Bere negozioak Euskadiko eta Espainiako ia arlo ekonomiko guzti-etan aurkitzen ditugu, eta 1917an “Siderurgia del Mediterráneo” sortu ondoren, baita burdingintzan ere. Halere, untzizabe eta untzigile bezala, Sota Bizkaiko industri gizon handi gehienak baino “librekanbistagoa” zen.²⁶ Beraz, esan genezake, Alfonso XIII.ak lagun mina zuen Sota euskal nazionalismoaren barruan salbuespen garbia izan zela. Katalunian gertatu ez zen bezala, Euskadin industri gizon handiak mugimendu nazionalistatik at gelditu ziren. Sota-ren eragina eta indarra denbora aurrera joan ahala hazi baziren ere, bera ez zen Euskadiko Cambó-a izan, politikari baino gehiago enpresarioa izaten jarraitu eta, salbuespenak salbuespen, eguneroko bizitza politikoan parte hartzen ez zuelako.

3. Interpretazio dogmatiko eta ekonomizistetatik ihes egitearren, hemen ez dugu euskal nazionalismoa ulertu Euskadiko untzizabeen exekutiba politikoa besterik izan ez bailitzan. Gure

ustez, errealitatea hobeto isladatzen duen ondorengo interpretazio pluralista azaldu nahi genuke. Euskadiko mugimendu nazionalista interes sozial, kultural eta ideologiko desberdina, eta askotan kontrajarriak, biltzen zituen mugimendu interklasista izan zen. Epe historiko desberdinetan nagusi ziren interesak aurkitu ahal izateko, periodizazio zehatz baten beharra dugu. Alderdiaren 1915/16ko krisiaren azterketak erakutsi duen legez, egoera historikoak ez dituzte beti interes ekonomiko eta sozialek erabakitzen. Urte askotan alderdiburu izandako Luis Arana arrazoi desberdinengatik nazionalismoaren barnean berak eragindako autobazterketa-prozesu baten biktima izan zen, eta ez burgeseria nazionalistaren kolpe batena.²⁷ Krisi sozial eta politikoak batera etortzen zirenean bakarrik (1919-1923), jartzen zen seriozki kolokan nazionalismoaren barneko klaseen arteko konpromezua. Nazionalismoa politikoki indartsua zen garaietan (1914-1919 eta 1931-1933), ordea, tresna integratzaile ideologikoek (Euskaldunen arteko ustezko harmonia soziala; katolizismoa; anti-sozialismoa) ongi funtzionatzen zuten, langile eta ugazaba abertzaleen artean sortzen ziren tentsioak moteltzen zituztelarik. Euskadiko burgeseria handiaren anti-nazionalismoa zela eta, bertako langileria askoz gehiago sartu zen nazionalismoan, Kataluniakoa katalanismoan baino.

4. Jeltzaleen zutabe sozial indartsuenetariko bat gaztedia izan zen. Lider batzuen biografiak kontutan harturik, badirudi nazionalismoa belaunaldien arteko gatazkaren ondorio bat izan zela, guraso karlisten seme-alabak sarritan nazionalistak zirelako. Gaztedi nazionalistaren mugimenduaren dinamikarik gabe, euskal abertzaletasunaren arrakasta guztiz ulergaitza suertatzen da.

5. Euskal lurraldeen arteko desberdintasun sozioekonomiko eta politikoa tokian tokiko mugimendu nazionalistaren osaketa sozialean isladatzen da. Lau hiriburuetan gaztedia eta erdi klaseen beheko taldean (enplegatuak), mugimenduaren zutabeak izanik ere, desberdintasun garrantzitsuak nabari daitezke.

Bilbon Eusko Alderdi Jeltzaleak benetako mugimendu interklasista izatea lortu zuen. Nazionalismoaren arrakasta alderdiaren bilakaera garrantzitsu batean oinarritu zen. Izan ere, bere hasieran burgeseria txiki tradizionalaz osaturiko eta industriaren aurkako protesta-fenomenoa izan zen mugimendua, ondoren klaseen arteko, ongi antolaturiko eta burgeseria industrialaren zenbait talde dinamikok zuzendutako masa-mugimendu bihurtu zen. Klase sozial nazionalista desberdinen integrazioa errazteko komeni ohi ziren kanpoko etsaien faltarik ere ez zuten izan: alde batetik, politikoki eta ekonomikoki jaun eta jabe zen oligarkia industrial, eta bestetik, langile-mugimendu sozialista.

Beste lurraldeetan klaseen arteko koalizioa ahulago gertatu zen, bertako burgeseria indar gutxiagokoa zelako. Donostian, luxuzko turismoaren erdigunean eta errege eta gobernuaren udako bizilekuan, elite meneratzaileen artean monarkismoa zen nagusi. Nazionalistak, hasieran bakarrik erdi eta beheko klaseetakoak —batez ere arrantzaleak— Alde Zaharreko distrituetan indartsu baziren ere, urteak aurrera joan ahala gainontzeko distrituetan ere gero eta botu gehiago eskuratu zituzten. Halere, hautesleak ohizko erdi eta beheko klase nazionalistetakoak ziren, jeltzaleek ez bait zuten gizartearen goiko mailetan sartzea lortu. Beraz, Donostiako abertzaletasunaren hedapena geografikoa izan zen, eta ez soziala.

Gasteizko eta *Iruñeako* nazionalismoan oraindik burges gutxiago zegoen. Bi hiriburuotako nazionalismoa honelaxe definituko genuke: zenbait merkatarik, lanbide liberaletako langilek eta industrial txiki batzuek zuzendutako eta langilez, artesauzez eta gaizki ordaintutako enplegatuez osaturiko protesta-mugimendua. Bi hiriotako nazionalismoaren oinarri sozialei dagokienez, elkarte sozialistekiko paralelismo intere sgarria antzeman daiteke. Izan ere, karlismo meneratzailea etsai nagusitzat zuten nazionalismoak eta sozialismoak antzeko oinarri soziala zuten. Hurbiltasun hau bi fenomeno hauetan isladatzen da: alde batetik, esan daiteke, Iruñea eta Gasteizko nazionalismoaren hauteskundeetako aurrerapausuek, Bilbon ez bezala, ezker sozialistari eta errepublikanoari kalte gehiago egiten ziotela karlistei baino. Bestetik, zenbait kasutan jeltzale

eta ezkerren arteko elkarlan politikoa ere eman zen (Iruñeako udal-hauteskundeetan), Bizkaian eta Gipuzkoan ia pentsa ezinezkoa zen fenomeno.

EUSKAL NAZIONALISMOAREN TIPOLOGIA: ONDORIOAK ETA ZABALIK GELDITZEN DEN ZENBAIT GALDERA

- Euskal nazionalismoa Iraultza Burgesaren eta industrializazioaren hasieraren ondoren eta langile-mugimenduari batera (edo zertxobait beranduxeago) hedatutako herri txikitako nazionalismoen taldean sartu behar dugu.

- Ideologia nazionalista arrakastatsu suertatzeko baldintza euskaldunek mendeetan zehar egindako esperientzia autonomiko zabala izan zen. Autonomia ekonomiko, politiko eta administratiboa 1876an *manu militaris* ia erabat deuseztatuturik gelditu zenerako, mugimendu pre-nazionalistaren (“fueristaren”) oinarriak jarriak zeuden. Mugimendu hau Hroch historialari txekiarrek herri txikien “esnatze nazionala”ren prozesuan aurkitutako “A Epea”rekin pareka genezake.

- Halere, eta Hroch-en teoriari jarraiki, epe honek Euskadin izaera kulturala izateaz gain, politikoa ere bazeukan. Bestalde, epe honen protagonistak ez ziren intelektualak soilik izan, Hroch-ek baieztatzen duen bezala, nekazal distrituetako biztanleek ere parte hartu bait zuten esnatze nazional honen hasieran. Beraz, “B Epe”ra zeraman pausuaren berezitasuna eta berrikuntza ez zetzan mugimenduaren politizazioan, politikaren erradikalizazioan baizik. Urrats hau bultzatu zuten faktoreak modernizazio-prozesu sozioekonomiko azkarra eta berak gizaratean eragindako aldakuntza sakonak izan ziren. Azkenik, euskal mugimendu nazionalista “C Epe”ra pasa eta mas mugimendu bihurtzeko, funtsezko zenbait faktore elkartu zen: bai faktore sozioekonomikoak (burgesia nazionalistaren indartzea; ELAren lan sozial erakargarria = “mutualismoa”), nahiz faktore politiko-ideologikoak (alderdiaren batasuna; kanpaina autonomistaren ondorio integratzaileak;

nazioarteko euforia nazionalista; prentsa nazionalistaren hedapena; katalanisten laguntza propagandistikoa, etab.).

- Momentuz erantzunik gabe gelditutako eta maila konparatiboan eztabaidatu beharreko galderak hauexek lirateke: ez ote da posible mugimendu nazionalista bat goiko garapen-maila batetik beheko batera erortzea (“C”tik “B”ra edo “B”tik “A”ra)? Euskadiko nazionalismoak behintzat ezagutu zituen horrelako atzerapausuak (1919-1923 eta 1923-1930). Nazionalismoaren tipologiari dagokionez, nolakoa da prototipoa: Euskadikoa bezalako mugimendu heterogeneo bat, hots, bere barruan garapen-maila erregional eta lokal oso desberdinak dauzkana, ala mugimendu baterakoia? Nola sailkatu behar ditugu une historiko zehatz batean bere barnean bi edo hiru garapen-maila desberdin dituzten nazionalismoak?

- Gizarte burges kapitalistaren esparruan jaiotako fenomeno “moderno” bezala, euskal nazionalismoak, zer esanik ez dago, askoz ere klase eta talde sozial “moderno” gehiago integratzen zituela Hroch-ek aztertutako XIX. mendeko hasierako nazionalismo “goiztiar” gehienek baino. Euskadiren kasuan, modernizazio sozioekonomiko eta arrakasta nazionalistaren arteko lotura garbia da. Gizartearen egiturak zenbat eta azkarrago eta sakonkiago aldatu, eta klase sozial modernoak (langilegoa, klase ertain modernoak, burgeseria) zenbat eta indartsuago izan, hainbat eta azkarrago garatzen zen nazionalismoa. Transformazioa mantsoagoa zenean edo ohizko geldialdia bizi zuten uneetan nazionalismoa ahulago izaten zen, klaseen arteko koalizioa “bururik gabe” gelditzen zelako.

- Ildo honetatik jarraituz, kulturari buruzko tesi hau gaineratuko dugu: partikularismo kulturalak bakarrik transformazio politiko eta sozialpeko euskal lurraldeetan baldintzatu zuten positiboki nazionalismoaren garapena. Euskadin, hizkuntza eta nazionalismoaren arteko lotura antropologikoa eta “objektiboa” baino gehiago lotura politikoa eta “subjektiboa” eman zen. Lehen jeltzaleak ez ziren baserritar euskaldunak izan, hirietako eta klase ertainetako erdaldunak baizik. Azken hauek, egunez egun ikusitako euskararen beherakada eta baita beraien egoera pertsonal linguistikoa ere, errepresio zen-

tralistaren ondorio bezala interpretatzen zuten. Egoera honi aurre egin ahal izateko, horixe izan zen konklusioa, neurri politiko erradikalak hartu beharra.

- Jeltzaleen gizartearekiko posizio kultural minoritarioak eta Madrilgo gobernuaren aldetik jasaten zuten bazterketa kontsekuenteak bi ondorio izan zituen: bata, joera nazionalista erradikalen indartzea, eta bestea, mugimendu nazionalista interklasistaren kohesioaren ziurtatzea. Mugimenduaren batasuna arriskutan izaten zen krisi sozial eta politiko baten ondorioak elkartzeko zirenean bakarrik.

1. Artikulua ondorengo bi kongresuetan ("Typen europäischer Nationalbewegungen im 19. und 20. Jahrhundert"), Bielefeld 21-23/3/1991; "Nation et nationalisme hier et aujourd'hui", Paris 28-29/5/1991) aurkeztu nituen hitzaldien eta hauei egindako kritikaren fruitua da.
2. Agian nazionalismoari buruzko libururik berriena Eric HOBSBAWMek historialari ingeles ospetsuak idatzitakoa da: *Nations and Nationalisms since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge U.P., 1990 .
3. Ikus HOBSBAWM, op. cit., 4 or. ("...the work of Hroch, which opened the new era in the analysis of the composition of national liberation movements"). FUSI, Juan Pablo: "Revisionismo crítico e historia nacionalista", in *Historia Social*, 7 zk., udaberria-uda, 1990, 127.-134.or. (berreziki 131.or.).
4. HROCH, Miroslav: "Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen Forschung", in WINKLER, H.A. (Ed.): *Nationalismus*. Meisenheim, 1978, 155.-172 or. Horrezaz gain, ikus HROCHen honako bi lan kauek: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas*. Prag, 1968 eta *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge, U.P., 1985.
5. Agian hizkuntza arazoak direla eta, HROCHen lanak Espainian eta baita Euskadin ere orain arte ezezagun samarrak gelditu dira. Gaztelaniazko itzulpenik ezean, neuk egindako aipamen labur batekin konformatu beharko dugu (ikus *Historia Contemporánea*, 2, 1989, 329-331 or.). Inprimategian eta kaleratzeaz dagoen liburuska batean ere HROCHen lanak aurkezten ditut. Ikus MEES, Ludger: *Entre Nación y Clase. El nacionalismo vasco y su base social en perspectiva comparativa*. Bilbo, 1991. Sabino Arana Elkargoak konbidaturik, ekainean historialari txekiarra bera entzuteko aukera izan genuen (ikus *Deia* egunkariak HROCHi egindako elkarrizketa 1991eko ekainean

30eko alean). Metodologia konparatiboari dagokionez, Euskadiko nazionalismoari buruzko historiografia nahikoa atzeratua dabilela esan beharra dago. Halere, Juan LINZ soziologoak jadanik orain dela urte franko ikuspegi konparatiboaren bidea urratu zuen. Ikus LINZ Juan: "Early State-Building and Late Peripheral Nationalisms Against the State: The Case of Spain", in EISENSTADT, S.N./ROKKAN, Stein (Edts.): *Building States and Nations*, 2, Beverly Hills, 1973, 32-116 or.; "Politics in a multi-lingual society with a dominant world language: The case of Spain", in SAVARD, Jean Guy/VIGNEAULT, Richard (Edts.): *Les états multilingues, problèmes et solutions*, Québec, 1975, 367-444 or.; "Peripheries within the periphery", in TORSVIK, P. (Ed): *Mobilization, Center-Periphery Structures and Nation Building*, Bergen, 1982, 355-389 or.; "From Primordialism to Nationalism", in TIRYAKIN, Edward A./ROGOWSKI, Ronald (Edts.): *New nationalisms of the developed world*, Boston, 1985, 203-253 or. Ondorengo urteetan, eta LINZek markatutako ildo konparatibotik abiatuz, Euskadiko nazionalismoari buruzko lan interesgarri batzuk argitaratu dira, gehienek estatu espainiarreko beste nazionalismo periferikoak Euskadikoarekin konparatzen dituztelarik. Ikus PUHLE, Hans-Jürgen: "Baskischer Nationalismus im spanischen Kontext", in WINKLER, H.A. (Ed.): *Nationalismus in der Welt von heute*, Göttingen, 1982, 51-81 or.; NAGEL, Klaus-Jürgen: "Vasquismo y catalanismo hasta 1923. El catalanismo de izquierda y Euskadi", in TUÑON DE LARA, Manuel (Zuzendaria): *Gernika: 50 años después (1937-1987)*. Nacionalismo, República, Guerra Civil. Donostia, 1987, 51-70 or.; UCELAY DA CAL, Enric: "Política de fuera, política casera: una valoración de la relación entre nacionalistas catalanes y vascos 1923-1936", in *ibid.*, 71-97 or.; PAYNE, Stanley: "Catalan and Basque Nationalism", in *JCH*, 6, 1971, 15-51 or.; CONVERSI, Daniele: "Language or Race? The choice of core values in the development of catalan and basque nationalism" in *Ethnic and Racial Studies*, 13, 1990, 50-70 or. Ondorengo hiru kongresuotan aurkeztutako eta gero argitaratutako hitzaldiak ere aipagarriak dira: "Industrialización y nacionalismo. Análisis comparativos". Actas del I. Coloquio Vasco-Catalán de Historia celebrado en Sitges, 20-22 de diciembre de 1982, Barcelona, 1985; "Los Nacionalismos en la España de la Restauración", in *Estudios de Historia Social*, 28-29, 1984; PEREZ AGOTE, Alfonso (Ed.): "Sociología del nacionalismo", Bilbo, 1989. Euskadiko nazionalismoaz beste lan batzuk ere interesgarriak dira. Ikus RECALDE, José Ramón: "La construcción de las naciones", Madrid, 1982; SOLOZABAL, Juan José: "Problemas en torno al estudio del nacionalismo. Formación y crisis de la conciencia nacionalista", in JIMENEZ DE ABERASTURI, Juan Carlos (Koordinatzailea): *Estudios de Historia Contemporánea del País Vasco*, Donostia, 1982, 105-35 or.

6. Espainiako Iraultza Burgesari buruzko xehetasun gehiago ondorengo liburuetan lor daiteke: ARTOLA Miguel: *La burguesía revolucionaria (1808-1874)*, Madrid, 1990 (analfabetismoari buruzko zenbakiak 253. eta 254 or.); TUÑON DE LARA, Manuel (Zuz.): *Historia de España*, VII. alea ("Centralismo, Ilustración y Agonía del Antiguo Régimen 1715-1833") eta VIII. ("Revolución Burguesa, Oligarquía y Constitucionalismo 1834-1923"), Madrid, 1988; Armada espainiarraren historiari dagokionez, ikus FERNANDEZ BASTERRECHE, F.: *El Ejército español en el siglo XIX*, Madrid, 1978. Cadiz-eko Gortei buruzko azken ikerkuntzak Ayer aldizkariaren lehen aleak eskaintzen ditu (Madrid, 1990). Espainiako eta Frantziako "State"n eta "Nation-Building"en arteko konparaketa interesgarria Pierre VILAREk egiten du: "Estado, nación, patria en España y en Francia 1870-1914" in *Estudios de Historia Social*, 28-29, op. cit., 741 or.

7. AGIRREAZKUENAGA Joseba: *Vizcaya en el siglo XIX: las finanzas de un Estado emergente*, Bilbao, 1987; guda karlistei buruz ikus OYARZUN, Román: *Historia del carlismo*, Madrid, 1965; OLCINA, Evaristo: *El carlismo y las autonomías regionales*, Madrid, 1974; GARMENDIA, Vicente: *La ideología carlista (1868-1876). En los orígenes del nacionalismo vasco*, Donostia, 1984; AROSTEGUI SANCHEZ, Julio: *El carlismo alaves y la Guerra Civil de 1870-1876*, Gasteiz, 1970; EXTRAMIANA José: *Historia de las Guerras Carlistas*, 2 ale, Donostia, 1979. Foruei eta Euskal Herriko Antzinako Erregimenari dagokionez, ikus baita ere FERNANDEZ DE PINEDO, Emiliano: *Crecimiento económico y transformaciones sociales del País Vasco 1100/1850*, Madrid, 1974; FERNANDEZ ALBALADEJO, Pablo: *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa 1766-1833. cambio económico e historia*, Madrid, 1975; OTAZU Y LLANA, Alfonso: *El "Iguaitarismo Vasco". Mito y realidad*, Donostia, 1973; CELAYA IBARRA, Adrian: *El Fuero Nuevo de Vizcaya*, Durango, 1976; ZAVALA Federico de: *De los Fueros a los Estatutos. Los Concierdos Económicos*, Donostia, 1976.

8. ARANAREN biografiari dagokionez, ikus bere (osoak ez diren *Obras Completas*, Buenos Aires, 1965; CORCUERA, Javier: *Orígenes, ideología y organización del nacionalismo vasco 1876-1904*, Madrid, 1979; LARRONDE, Jean-Claude: *El nacionalismo vasco, su origen y su ideología en la obra de*

Sabino Arana-Goiri, Donostia, 1977; SOLOZABAL ECHEVARRIA, Juan Jose: *El primer nacionalismo vasco. Industrialismo y conciencia nacional*, Donostia, 1979. Goian aipatutako ikerketez aparte, ikus baita ere ikuspegi nazionalistatik idatziriko biografia hau: JEMEIN Y LAMBARRI, Ceferino de: *Biografía de Arana-Goiri* tar Sabin, Bilbao, 1977² (lehen edizioa: Bilbo, 1935).

9. 1915/16ko krisia beste artikulu batean aztertu dut. Ikus MEES, Ludger: "Luis Arana Goiri y la crisis de la Comunidad Nacionalista en 1915/16", in *Muga*, 69 zk., 1989ko ekaina, 38-43 or.

10. "Euzko Gaztedia"ren gelditu ezinezko gorakada honako zenbaki hauetan isladatzen da: 1904ko bukaeran 400 bazkide zituen; 1913ko bukaeran 924; 1914eko bukaeran: "mas de mil". Kopuru hauek prentsa nazionalistak eman zituen. Ikus *Patria*, 1904/17/1; *Euzkadi*, 1913/12/27; *Euzkadi*, 1914/12/30. Azken ale honetan ere beste gazte-erakundeekiko konparaketa egiten da ("Jamás alguna parecida colectividad bilbaina acogió en su seno tal cifra"). Tamalez, ondorengo urteetako bazkide-kopuruak ez ditugu ezagutzen. Dena den, gaztediaren garrantzia euskal mugimendu nazionalistan oso handia izan da, historiografiak fenomeno hau orain arte behar bezala baloratu ez badu ere. Horretarako José Luis GRANJAK eman du lehenengo pausua, mendigoizale nazionalisten erakundeari buruzko zenbait argibide emanez. Ikus GRANJA, José Luis de la: "Mendigoizale", in *Diccionario Enciclopédico Vasco*, XXVII, Donostia, 503-510 or. Hauteskuendean emaitzak nere doktorego-tesian sakonki aztertzen dira. Alemanez idatziriko tesiaren mamia 1991eko neguan argitaratuko da Bilbon, Sabino Arana Elkargoaren ardurapean (MEES, Ludger: "Nacionalismo vasco, movimiento obrero y cuestión social entre 1904 y 1923").

11. Euskal Herriaren kasuan, kultur tradizioaren eta jarrera politikoaren arteko lotura oraindik aztertzeaz dago. Zenbait argibide honako lan hauetan aurki daitezke: DE PABLO, Santiago: "Conocimiento del euskera y conciencia nacional. El caso de Alava durante la Segunda República", in *Symbolae. Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, Gasteiz 1985, 1.337-42 or.; konparazio gisa, José Luis GRANJAK aztertutako 1931, 1933 eta 1936ko Nafarroako hauteskuendean emaitzak har daitezke ("Nacionalismo y II. República en el País Vasco", Madrid, 1986.). Ikuspegi antropologikoan oinarriturik, ikus baita ere CARO BAROJA, Julio: *Los Vascos*, Madrid, 1971.

12. Oso gutxi ezagutzen dugun PRIMO DE RIVERAren diktadurari buruzko argibide batzuk CIPRIANO RAMOSEk eskaintzen ditu. Ikus "El nacionalismo vasco durante la dictadura de Primo de Rivera" in *Letras de Deusto*, 1985eko urtarrila-apirila, 137-67 or.

13. Xehetasun gehiagorako ikus GRANJA, José Luis de la: *Nacionalismo y Segunda República*, 396 or. Oinarritzko liburuak ere FUSI, Juan Pablo: *El problema vasco en la Segunda República*, Madrid, 1979, eta CASTELLS, José Manuel: *El Estatuto Vasco*, Donostia 1976, ditugu. Arabako kasua berezia izan zen, bertan aldeko botuen kopururik baxuena (zentsoaren %46,4a), aurkakoen altuena (%11,9a) eta abstentzio narbarmenena (%42,5a) kontatu zelarik. Arabako berezitasunari buruzko ikerlanik onena Santiago de PABLOrena da: *La Segunda República en Alava. Elecciones, partidos y vida política*, Bilbo, 1989.

14. Ikus GRANJA, José Luis de la: *República y Guerra Civil en Euzkadi (Del Pacto de San Sebastián al de Santoña)*, Oñati, 1990; LEIZAOLA, JEMEIN, KAREAGA: *El nacionalismo vasco entre dos dictaduras 1930-1937*, Bilbo, 1986; RODRIGUEZ DE CORO, Francisco: *Nacionalismo vasco y Frente Popular*, Gasteiz, 1986; GARITAONAINDIA, Carmelo/GRANJA, Jose Luis de la (Edts.): *La Guerra Civil en el País Vasco. 50 años después*, Bilbo, 1987; ZABALA ALLENDE, Federico: *El Gobierno de Euzkadi y su labor legislativa 1936-1937*, Oñati, 1986; GRANJA, Jose Luis de la: *Proceso histórico-político del Estatuto Vasco de 1936*, Oñati, 1988, 19-50 or.

15. FLINN, M.W.: *British Steel and Spanish Ore: 1871-1914*, in *The Economic History Review*, VIII, Londres/New York, 1955-56, 84 - 90 or.; GONZALEZ PORTILLA, Manuel: *La formación de la sociedad capitalista en el País Vasco*, 2 ale, Donostia, 1981; GONZALEZ PORTILLA, Manuel: "La industria siderúrgica en el País Vasco: del Verlagssystem al capitalismo industrial" in *VII. Coloquio de Pau. De la crisis del Antiguo Régimen al Franquismo*, Madrid, 1977, 11. 81 or.; FUSI, Juan Pablo: *Política Obrera en el País Vasco 1880-1923*, Madrid, 1975; OLABARRI GORTAZAR, Ignacio: *Relaciones Laborales en Vizcaya (1890-1936)*, Durango, 1978; GARCIA CORTAZAR, Fernando: "La oligarquía vasca a comienzos del siglo XX" in *Historia del Pueblo Vasco*, III, Donostia, 1979, 223-57 or.; MIRALLES, Ricardo: *El socialismo vasco durante la II. República*, Bilbo, 1988; CASTELLS, Luis et al.: "El comportamiento de los trabajadores en la sociedad industrial vasca (1876-1936)" in *Historia Contemporánea*, 4, 1990, 319-39 or.; SANFELICIANO, María Luz: *UGT de Vizcaya (1931-1936)*, Bilbo, 1990; GARCIA MERINO, Luis Vicente: *La formación de una ciudad industrial. El despertar urbano de Bilbao*, Bilbo, 1987.

16. GARATE, Montserrat: *El proceso de desarrollo económico en Guipúzcoa*, Donostia, 1976; EGIG-UREN, Jesús M.: *El PSOE en el País Vasco (1886-1936)*, Donostia, 1984; CASTELLS ARTECHE, Luis: *Modernización y dinámica política en la sociedad guipuzcoana de la Restauración 1876-1915*, Madrid, 1987; LUENGO TELXIDOR, Félix: *Crecimiento económico y cambio social. Guipúzcoa 1917-1923*, Bilbo, 1990.

17. HOMOBONO, Jose Ignacio: "Estancamiento y atraso de la economía alavesa en el siglo XIX", in *Sancho El Sabio*, XXIV, 1980, 235-334 or.; RIVERA, Antonio: *Situación y comportamiento de la clase obrera en Vitoria (1900-1915)*, Gasteiz, 1985; DE PABLO, *La Segunda República en Alava*, op. cit.; MAJUELO, Emilio: *Luchas de Clases en Navarra (1931-1936)* (han batez ere "Parte I: Navarra 1900-1936: Aspectos económicos y sociales", 21-75 or.), Iruñea, 1988.

18. FUSI, Juan Pablo: *El País Vasco. Pluralismo y nacionalidad*, Madrid, 1984.

19. Tamalez ez dago XX. mendearen lehenengo hiru hamarkadei buruzko estatistikarik, Louis Lucien BONAPARTEk eta VELASCOk eskaldunen kopuruari buruz 1850/60ko hamarkadetan emandako zenbakiekin konparatu ahal izateko. Azken datu hauen arabera, 1860ko hamarkadaren hasieran Euskal Herri osoan biztanlegoaren %50ak hitz egiten du euskeraz. Ikus BONAPARTE, Louis Lucien: *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation en dialectes, sous-dialectes et variétés*, Londres, 1863; VELASCO Y FERNANDEZ DE LA FUENTE, Ladislao: *Los Euskaros en Alava, Guipúzcoa y Vizcaya. Sus orígenes, historia, lengua, leyes, costumbres y tradiciones*, Bilbo, 1983 (lehen argitalpena: Barcelona, 1879); ASKOREN ARTEAN: *Geografía histórica de la lengua vasca*, Donostia, 1960^a.

20. Hizkuntz auziaren hastapenak honako artikulua honetan ditugu aztergai. Ikus GRANJA PAS-CUAL, J. Javier: "Divergencias lingüísticas y literarias entre Arturo Campión y Sabino Arana", in *Fontes Linguae Vasconum*, XVI, 43, urtarrila-ekaina 1984, 155-79 or.

21. Parlamentuan ezkerreko alderdiei IPARRAGUIRREren "Gernikako Arbola" proposatu zuten, askoz ere liberalago, zaharrago eta herrikoia goa zelako Sabinoaren himnoa baino. Jadanik 1883an deitu zuen *Revista Euskara* aldizkari fueristak Iparraguirrek 1850eko hamarkadan asmatutako abestia "himno nacional de los Euskaros". (ikus ELORZA, *Ideologías* 43 or.). Sabino Aranak 1895ean gartzelan asmatu zuen bere himnoa (ikus Larronde, 326-7 or.). Sinbolo eta errituen garrantzia nazioen finkapenerako atera berria den liburu honetan azpimarratzen da. Ikus LINK, Jürgen/WÜLFING, Wulf (Eds.): *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1991.

22. GARCIA DE GORTAZAR, Fernando/FUSI, Juan Pablo: *Política, nacionalidad e iglesia en el País Vasco*, Donostia, 1988.

23. "Pero cuando hablamos de la 'otra burguesía' nos referimos a un fenómeno diferente y, a nuestro parecer, con acusada especificidad en un periodo de treinta o cuarenta años de la historia contemporánea. Empresarios de industrias de cabecera, con fuerte poder inversor, incluso una tendencia que llamaríamos 'premonopolista', pero que no se integraron en el bloque de poder, incluso lucharon contra él, reclamando el poder para sí, en nombre de una concepción nueva de lo que debía ser el porvenir nacional. Es una fracción de la alta burguesía que se enfrenta al bloque de poder". Ikus TUÑON DE LARA, Manuel: *Estudios sobre el siglo XIX español*, Madrid 1984^a, 181 or. Ikus baita ere VICENS VIVES, Jaime: *Aproximación a la historia de España*, Barcelona, 1952.

24. CORCUERA, *Orígenes*, op. cit.

25. Xehetasun gehiago goian aipaturiko nire lanean ematen dira. Ikus MEES, *Nación*, op. cit. Gai honi buruzko bibliografía 220-29 or. aurkitzen da.

26. Protekzionismo eta librekanbismoaren inguruan dabilen interes industrialen gatazka zehaztu ahal izateko, Euskadiko talde industrial handienei buruzko monografiak beharko genituzke. Interpretazio dogmatiko eta eskematikoek ez dute balio eta dirudienez, errealitatean protekzionismo eta librekanbismoaren arteko muga zehatza izan ordez, askotan bi interes-mota hauek baita talde industrial baten barruan nahastu eta gurutzatu egiten zirela. Horixe behintzat baieztatzen dute ondorengo bi historialariek. Ikus ARANA PEREZ, Ignacio: *La Liga Vizcaína de Productores y la política económica de la Restauración 1894-1914*, Bilbo, 1988; FERNANDEZ DE PINEDO, Emiliano: "Las dudosas bases económicas del primer nacionalismo vasco en el último cuarto del siglo XIX", in *Cuadernos de Alzate*, II, udaberria 1985, 18-26 or.

27. Ikus MEES, *Luis Arana Goiri*, op. cit.

